

PIO DOMINES PETER

**ZABORAVLJENI HRAMOVİ BOGA MARSA:
ARHEOLOGIJA *VELIKOG RATA* NA PRIMJERU
AUSTROUGARSKIH ROVOVA U SENJU**

Pio Domines Peter
Ante Starčevića 31
HR 53270 Senj
peter.pio@hotmail.com

UDK: 94(497.5Senj)"1915./16"
Pregledni članak
Ur.: 2022-02-27

U sjeni brojnih radova koji istražuju povijest Senja u 20. stoljeću stoji činjenica da je razdoblje Prvog svjetskog rata ostala relativno zanemarena i slabo obrađena tema koja još nije u dovoljnoj mjeri zaplijenila svjetlo historiografskog zanimanja. Nepostojanje lokalne arhivske građe i nedovoljno proučeni i objavljeni drugi izvori ističu se kao temeljni problemi s kojima se istraživač ovog razdoblja susreće. Međutim, iako su ratovi kao neizostavan dio povijesti kontinuirano dokumentirani u povijesnim vrelima, dio važnih informacija koji nije zapisan na papiru ostao je pohranjen u materijalnim tragovima čija pravilna interpretacija kroz diskurs relevantnih teorijskih okvira može ponuditi važan doprinos u analizi i rekonstrukciji različitih aspekata rata i ratovanja. Suvremena arheološka disciplina koja je fokusirana na proučavanje materijalnih ostataka proizašlih iz nekog sukoba razvijajući nove metode istraživanja koje omogućuju bolje razumijevanje ratnih događanja naziva se "arheologija sukoba" (*conflict archaeology*). Važan dio fokusa arheologije sukoba predstavljaju ostatci fortifikacija čija pojava nije isključivo vezana uz bojna polja.

U radu se predstavlja dosad nepoznat segment senjske vojne baštine koji se odnosi na rove koje je austrougarska vojska tijekom Prvog svjetskog rata sagradila u Parku senjskih književnika, na predjelu sv. Ambroz i oko tenis-igrališta na brdu Nehaj. Na temelju terenske prospekcije, obrade pisanih podataka i razmatranja sličnih primjera raspravlja se o povijesnom, prostornom i kronološkom kontekstu nastanka fortifikacija, a na primjeru rova u Parku senjskih književnika evaluira se njegova kulturno-povijesna važnost kao posljednjeg i izvrsno sačuvanog primjera ratne arhitekture Prvog svjetskog rata u Senju. Slijedom toga, naglašava se potreba očuvanja i zaštite objekta te otvara dijalog o mogućnostima i zahtjevima njegove obnove i valorizacije.

Ključne riječi: arheologija sukoba, fortifikacije, Senj, Prvi svjetski rat, vojna baština

Uvod

Premda brojni radovi svjedoče da različiti događaji iz povijesti Senja u 20. stoljeću razmjerno često privlače pozornost suvremene historiografije, razdoblje

Prvog svjetskog rata ostalo je na margini istraživačkog fokusa. Vrlo skromni objavljeni podatci o položaju Senja u kontekstu ratnih događaja na nacionalnoj ili regionalnoj razini i njihovom odrazu na društvene, političke i gospodarske prilike provincijalnog gradića koji je daleko od glavnih ratnih bojišnica ostao izuzet od većih stradanja i razaranja nisu dovoljni niti za podcrtavanje okvirnih polazišnih činjenica.

Dijelom je tek načeta problematika osnivanja senjske ratne podružnice Crvenog križa, dok se na drugom mjestu Senj razmatra u kontekstu društvenih i političkih prilika koje su se razvijale u osvit Prvog svjetskog rata i odnosa između domaćih ljudi hrvatske i srpske narodnosti.¹ S druge strane, primjerice, reperkusije ratnih zbivanja na prilike u senjskom kotaru i sliku životne svakodnevnice grada, dinamiku mobilizacije stanovništva kao i istraživanje pojedinačnih iskustava Senjana koji su u sastavu postrojbi austrougarske vojske, najčešće 79. i 26. domobranske pješačke pukovnije sudjelovali na *frontu*, teme su koje tek moraju privući istraživačko zanimanje.²

U velikoj mjeri izazovi na koje se nailazi pri proučavanju tog razdoblja usko su vezane uz opću problematiku rekonstrukcije i interpretacije senjske povijesti u prvoj polovici 20. stoljeća koja je značajno otežana zbog uništenosti lokalne arhivske građe koja je nestala tijekom bombardiranja u Drugom svjetskom ratu.³ Nedostatak lokalnog arhivskog materijala dijelom ograničava interpretativne mogućnosti i upozorava na potrebu širenja dijapazona istraživačkih izvora, pri čemu važan doprinos može dati i istraživanje materijalnih ostataka. Među njima važnu ulogu imaju i fortifikacijski objekti, a upravo ovim radom, koji se temelji na strukturalnoj i kontekstualnoj analizi dosad nepoznatih senjskih vojnih fortifikacija iz razdoblja Prvog svjetskog rata, nastoji se otvoriti novo poglavlje u poznavanju tog još uvijek nedovoljno proučenog razdoblja senjske povijesti.

Arheologija sukoba i osvrt na senjske fortifikacije

Rat je neizostavan dio povijesti koji ostavlja pisane dokaze koje su zbog vojne naravi često subjektivnog i pristranog karaktera. Međutim, osim povijesnih vrela koji pružaju osnovni uvid u povijesna zbivanja, često je zanemarena činjenica da su odraz samog sukoba i različiti materijalni tragovi na području koje je izravno ili neizravno obuhvaćeno ratnim događanjima. Sveprisutnost

¹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 2014; Ž. HOLJEVAC, 2014.

² N. TOMINAC, 2016, 519.

³ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, 2014, 352; A. GLAVIČIĆ, 1994, 212; Ž. HOLJEVAC, 2014, 331.

ratnih ostataka posljedica je koncepta modernih ratova koji uključuju različite oblike ratovanja i korištenje opsežnog izbora oružja na širokom prostoru, a radikalna transformacija i oblikovanje ratnog krajolika često je krojena masovnim uništenjima i razaranjima koji mogu doseći neslućene razmjere. Zbog toga su ratni ostatci iznimno opipljivi arheološki izvor, kao takav vrlo privlačan za istraživanje, a mjesta sukoba i materijalna građa vezana uz takve položaje često mogu biti jedini dostupni ostatci za interpretaciju ratnih događanja na razini pojedinih lokaliteta ili mikrocjelina – utvrda, bojišta ili drugih mjesta sukoba.⁴ Zbog tih razloga materijalnost se mora shvatiti kao dodatan "zapis" koji ističe potrebu širenja istraživačkih pristupa u proučavanju suvremene ratne povijesti odilazeći korak dalje od tradicionalnih historiografskih diskursa. Takva istraživačka perspektiva pogodovala je razvoju "arheologije sukoba" (*conflict archaeology*) kao relativno nove arheološke discipline koja je fokusirana na proučavanje materijalnih ostataka proizašlih iz nekog sukoba razvijajući metode istraživanja koje omogućuju bolje razumijevanje ratnih događanja.⁵ Kontekst arheoloških ostataka iz rata često zahtijeva prilagodbu istraživačkih intervencija, a očiti nedostatak istraživačkog zanimanja, primjetan u pojedinim zemljama, može biti djelomično uvjetovan i ideološkim shvaćanjima te činjenicom da suvremeni ratovi i ratna baština još uvijek izazivaju istaknuti emotivni naboj u kolektivnoj svijesti stanovništva.⁶

Zbog kompleksnosti istraživanja "arheologija sukoba" u prvi plan ističe širi istraživački pristup u kojem je potrebno pažnju posvetiti komparaciji pisanih i materijalnih dokaza, kao i obradi drugih podataka koji će omogućiti holističku perspektivu i razvoj cjelovitih interpretacija vezanih uz tragove rata koji se proučavaju.⁷ U raznolikosti ratne ostavštine, koja ne uključuje samo pokretne ostatke materijalne kulture, posebno mjesto pripada fortifikacijama – privremenim ili trajnim vojnim objektima obrambenog karaktera.⁸ Fortifikacije su sastavni dio svakog sukoba, njihova pojava seže u daleku prošlost, a evolucija formi prati razvoj oblika oružja. Transformaciju koju će u vojnom smislu potaknuti doba industrijskih revolucija intenzivirat će nagli razvoj naoružanja, a iskustva svjetskih ratova 20. stoljeća dovela su do sve većeg usavršavanja fortifikacijske arhitekture. Fortifikacije su jedni od najočitijih ratnih tragova koji svjedoče o

⁴ M. CARMEN ROJO ARIZA, 2011, 31; N. SAUNDERS, 2002, 101–102.

⁵ J. CARMAN, 2013, 10–13; M. CARMEN ROJO ARIZA, 2011, 32. Usp. U. KOŠIR, 2012, 53–64; 2014, 102–128.

⁶ M. CARMEN ROJO ARIZA, 2011, 32–33.

⁷ N. SAUNDERS, 2012, 29–30; M. VAN DER SCHRIEK, 2016, 1–12.

⁸ J. CARMAN, 2013, 12.

vojnim aktivnostima na određenom području. Predstavljaju neposredan izvor koji nam omogućuje bolje razumjeti dinamiku ratnih interakcija, a radi se o ostacima koji su široko rašireni i njihova pojava uvjetovana različitim funkcijama nije vezana isključivo uz bojna polja.⁹ Pripadaju mjestima s posebnom vrijednošću koja kao "spomenici rata" imaju ulogu dokumenta vremena i nositelja kulture sjećanja, a kao specifični vid arhitektonskog nasljeđa mogu imati istaknutu povijesnu i kulturnu važnost.¹⁰ Stoga, podaci dobiveni na temelju istraživanja mogu potaknuti razvoj novih strategija upravljanja vojnom fortifikacijskom baštinom, koja je danas u Hrvatskoj, na primjeru objekata iz recentnih sukoba 20. stoljeća, nažalost, zapuštena i institucija marginalizirana te prepuštena zaboravu i konačnoj destrukciji.¹¹

Urbani identitet grada Senja od razdoblja najstarijih pisanih potvrda srednjovjekovnih gradskih zidina s kaštelom, preko "renesansnog" razdoblja Senjske kapetanije, kasnije integrirane u sastav Vojne krajine, sve do osamostaljivanja 1872. kada Senj s kotarom dobiva status slobodnog kraljevskog grada pod ingerencijom Hrvatskog sabora snažno je definiran kontinuiranom vojnom funkcijom koja je ostala posvjedočena kroz krajolik fortifikacijskog graditeljstva u kojem dominira središnji spomenik i simbol grada – utvrda Nehaj sagrađena 1558. godine. Fortifikacijska baština Senja bila je predmet brojnih pojedinačnih objava i osvrtu među kojima se ističe bogata bibliografija radova Melite Viličić o urbanizmu, srednjovjekovnim zidinama, gradskom kaštelu i tvrđavi Nehaj, kao i prva cjelovita sinteza povijesnih sakralnih i profanih građevina, s poglavljem o fortifikacijama, okupljena u monumentalnom djelu *Arhitektonski spomenici grada Senja*.¹² Proces demilitarizacije i otvaranja grada nakon duge vojne uprave započeo je mnogo ranije od simbolične odluke postizanja, samo prigodnog, slobodarskog naslova koji će, poput paradoksa, doći u trenutku sumraka zlatnog doba senjskog gospodarstva i pomorstva u drugoj polovici 19. stoljeća, neće samo redefinirati identitet grada i trasirati pravce budućem prostornom oblikovanju u romantičarsku sliku "primorskog trgovačkog i lučkog gradića", već će uzrokovati i transformaciju postojećih fortifikacijskih objekata koji su gubitkom svoje funkcije prepušteni zubu vremena i prirodnih nepogoda koji će dovesti do postupnog urušavanja ili, u sretnijem scenariju, prenamjeni

⁹ J. CARMAN, 2013, 82–85.

¹⁰ J. SCHOFIELD, 2009, 49–51.

¹¹ Usp. A. KRIZMANIĆ, 2009; Z. MAVAR, 2016, 189–201; A. GRGIĆ, 2014, 208–210.

¹² M. VILIČIĆ, 1965, 1971, 1988.

¹³ M. VILIČIĆ, 1971, 71, 81–81, 87.

Karta 1. Položaji austrougarskih fortifikacija: 1. Park senjskih književnika, 2. Sveti Ambroz, 3. "Tenis-igralište" na brdu Nehaj (izvor: <https://geoportal.dgu.hr>; doradio: P. Domines Peter)

u druge svrhe.¹³ Dinamičnom preobrazbom grada koji formalno prestaje biti "utvrda" gradnja fortifikacija privremeno je utihnula sve do razdoblja globalnih sukoba koji će uslijediti kroz pola stoljeća kasnije i ostaviti traga u brojnim primjerima vojne arhitekture. Usprkos činjenici da srednjovjekovne i ranonovovjekovne fortifikacije pobuđuju zanimanje stručnjaka, daleko je lošije stanje istraženosti fortifikacija iz ratova 20. stoljeća o kojima se vrlo malo zna.¹⁴ Uz brojne podzemne i nadzemne položaje iz Drugog svjetskog rata relativno je nepoznat podatak da senjskoj fortifikacijskoj baštini pripadaju i pojedini objekti koji nastaju u razdoblju Prvog svjetskog rata, odnosno mogu se povezati s aktivnostima austrougarske vojske koja tijekom prvih ratnih godina gradi vojne rovove na nekoliko položaja na periferiji luke i u blizini središta grada: u današnjem Parku senjskih književnika (ili parku "Art"), na predjelu Sv. Ambroz te na položaju "tenis-igrališta" na zapadnim obroncima brda Nehaj (Karta 1).

¹⁴ V. BOŽIĆ, 2011.

Rovovi iz Velikog rata u Senju

Park senjskih književnika prostire se na predjelu zvanom Art, neposredno uz morsku obalu na južnom izlazu iz Senja. Park je zapravo bujna zelena zona na povišenom platou povrh mora s zavjetnom crkvom sv. Marije od Arta. Sa zapadne strane crkve nalazilo se groblje koje je naznačeno na starim planovima grada, a krajem 18. stoljeća na mjestu parka organizirana je topovska bitnica - baterija Sv. Marije od Arta (*Batterie S. Maria Art*) koja je zajedno s baterijom sv. Amboza (*Batterie S. Ambrosio*) bila dio sustava pomorske obrane koji je štiti grad od napada neprijateljske mornarice.¹⁵ Park je do 1896. godine korišten kao vježbalište senjskog garnizona, dok je prostor podno parka bio vojno kupalište. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća park se počinje uređivati, a svoj današnji oblik uglavnom duguje poslijeratnoj obnovi kada se na inicijativu senjskih intelektualaca postavljaju spomenici istaknutim senjskim književnicima, a dotadašnje ime parka "Art" ustupa mjesto današnjem imenu Parka senjskih književnika.¹⁶ Park danas predstavlja koncentraciju različitih povijesnih spomenika, a na vojnu funkciju toga prostora danas podsjeća jedan dobro sačuvani fortifikacijski objekt u blizini glavnog ulaza u park, ponad kanala za regulaciju bujice (Kolana) (Sl. 1).

Ukopani objekt u formi rova dužine je 30 metara, a orijentacijom istok-zapad pruža se paralelno s usječenim kanalom za protok bujice (Sl. 2; 3). Na istočnom dijelu rov se nastavlja polukružno prema sjeveru, a potom završava iza polukružnog usjeka s česmom s glavom fauna smještene desno od ulaza u park.¹⁷ Pročelje okrenuto prema parku ističe se pravilno uslojenim obrađenim klesanim blokovima, a na dvije istaknute istake nalaze se ulazi u unutrašnjost objekta (Sl. 4). Na sredini vanjskog lica, na polukružnom izduženju, zamjećuje se betonska ploča na kojoj se mogu razaznati urezani brojevi "1916" koji vjerojatno

¹⁵ M. VILIČIĆ, 1971, 112–113.

¹⁶ P. TIJAN, 1931, 42; A. GLAVIČIĆ, 1965, 303–304.

¹⁷ Istočni polukružni dio rova na kosini podržava kutni kameni podzid građen od pravilnih klesanih blokova bijelog kamena koji se bitno razlikuje od materijala korištenog pri gradnji samog rova. Način gradnje mogao bi upućivati da se radi o tragovima neke starije strukture, a s obzirom na položaj nameće se pretpostavka da je riječ o ostacima starije topovske bitnice koja je, prema sačuvanim planovima, bila uglatog tlocrta orijentirana vrhom prema zapadu. Premda je sačuvan samo manji segment strukture, s nužnim oprezom moguće je identificirati ostatke sa zapadnim uglom bitnice koji se, kako je to moguće zamijetiti na planovima grada iz 1839. i 1857., nakon prokopa usjeka za odvod bujice našao smješten neposredno uz njegovu južnu stranu (Usp. M. VILIČIĆ, 1971, 87–90). Ovakvo promišljanje samo upozorava da se pri budućim radovima unutar parka posveti pažnja i lociranju mogućih ostataka starije vojne arhitekture.

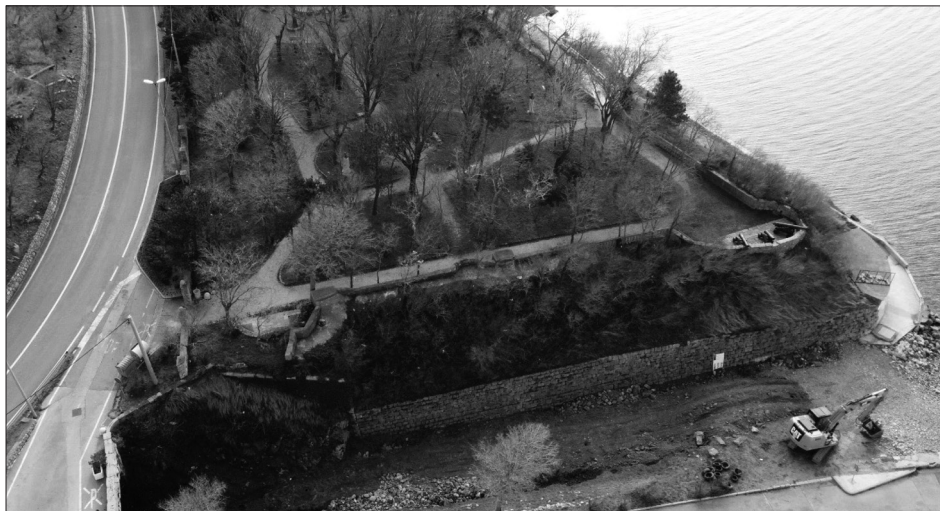

Sl. 1. Položaj rova u Parku senjskih književnika (foto: P. Domines Peter)

Sl. 2. Zračna fotografija rova (foto: P. Domines Peter)

označavaju godinu gradnje objekta, a praznina ispod možda je ostavljena tekstu koji iz nepoznatog razloga nikada nije ni bio ispisan (Sl. 5). Pokrov rova izveden je u obliku masivne armirane betonske ploče koja se spušta prema otvorima puškarnica koji su na pravilnim razdaljinama raspoređeni duž sjeverne strane, no zbog zemlje koja je prekrila otvore i guste vegetacije i raslinja nije moguće sa sigurnošću utvrditi njihov broj. Raspored šarki ukazuje da su originalno bile

Sl. 3. Pogled na rov sa sjeverne strane (foto: P. Domines Peter)

Sl. 4. (1-3) Pogledi iz Parka na pročelje rova (foto: P. Domines Peter)

Sl. 5. Austrougarski rov u Parku senjskih književnika – 1) pogled na vanjsko lice kod zapadnog ulaza, 2) ploča s 1916. godinom, 3) zapadni ulaz, 4) unutrašnjost rova (foto: P. Domines Peter)

postavljene vjerojatno tipske kovane vratnice. U unutrašnjost rova spušta se stepenicama, a podno otvora puškarnica na sjevernoj strani u cijeloj dužini pruža se betonska klupa (*fire step*) koja omogućuje dostizanje položaja za ciljanje i otvaranje vatre kroz otvore (Prilog 1). Niz otvora na bočnim zidovima objekta svjedoči da je betonsku ploču s unutrašnje strane izvorno podupirala drvena konstrukcija s daskama i poprečnim gredama koja je u međuvremenu propala. Komunikacija unutar rova i između dva ulaza nije moguća zbog recentne gradnje pregradnog zida. K tome, rov je danas zakrčen različitim predmetima i komunalnom opremom koja služi za održavanje parka. Tragovi degradacije opažaju se na vanjskoj strani gdje je kameno pročelje na nekoliko mjesta išarano grafitima, a na ulazima je postavljena deplasirana plastična stolarija.

Zbog prethodno navedenih pojedinosti o izazovima istraživanja ovog razdoblja, o gradnji i upotrebi ove fortifikacije vrlo je malo podataka. U memoriji

lokalnih stanovnika, osobito starijih Senjana, objekt u Parku senjskih književnika ostao je sačuvan samo pod kolokvijalnim izrazom "šanac", bez preciziranja iz kojeg razdoblja taj "šanac" potječe. U lokalnoj povjesnici rijetke i u suštini jedine zasad poznate podatke o vojnoj arhitekturi u Senju iz razdoblja Prvog svjetskog rata donosi Pavao Tijan u svome *Vodiču* iz 1931. godine koji daje "povijesni i kulturni pregled znamenitosti grada Senja", a uz pripadajuću mapu, predstavlja izvrstan izvor za poznavanje arhitekture i spomenika grada Senja. Premda rovovi u Parku senjskih književnika nisu spomenuti, Tijan navodi postojanje "šančeva" na položajima gradskog predjela Sv. Ambroza te oko gradskog "tenis-igrališta" na zapadnim obroncima Nehaja.¹⁸

Prema Tijanu, na sjevernom dijelu luke, na predjelu Sv. Ambroz u blizini istoimene crkve i gata (Mađarske rive), na mjestu gdje je tijekom 18. i 19. stoljeća postojala druga obalna baterija topova "Sv. Ambroza", poput one na Sv. Mariji od Arta, nalazili su se "šančevi za obranu luke sagrađeni u vrijeme svjetskog rata".¹⁹ Na karti priloženoj vodiču taj položaj označen je brojem 16, a markiran u obliku dvije odvojene linije koje se pružaju istočno povrh gata, na povišenoj zaravni do koje vodi kameno stepenište sagrađeno uz zid lukobrana. Fotografija snimljena dvadesetih ili tridesetih godina 20. stoljeća pruža izvanredan prikaz izgleda rova koji se po načinu gradnje, pružanju i rasporedu puškarnica nije bitno razlikovao od onog na suprotnom dijelu luke, unutar današnjeg Parka senjskih književnika (Sl. 6). Ističe se karakteristično oblikovan zaobljeni betonski pokrov s puškarnicama na zapadnoj strani usmjerenim prema moru. Danas na tom mjestu nema nikakvih tragova objekta koji je vjerojatno razrušen uređenjem tog prostora poslije Drugog svjetskog rata.

U *Vodiču* Tijan navodi i drugi položaj s fortifikacijama iz Prvog svjetskog rata pri opisivanju "tenis-igrališta" na zapadnim padinama brda Nehaj gdje spominje "šančeve podignute 1915. godine".²⁰ Premda je taj prostor doživio temeljitu preobrazbu gradnjom suvremenog rekreacijskog sportskog centra, do prije desetak godina, sjeverno od samog igrališta, uz zapadnu stranu svlačionica, otprilike na položaju gdje je i Tijan naznačio liniju koja bi se mogla odnositi na bilješku pod brojem 96 u tekstu, mogao se primijetiti zid u dužini od 10-ak metara građen od pravilnih kamenih blokova poput onih vidljivih u vanjskom licu rova u Parku senjskih književnika. Gradnjom sportskog centra ostatci vjerojatne vojne arhitekture su nepovratno uništeni, no vrijedi istaknuti da je prilikom tih posljednjih građevinskih radova na tom položaju, kao i prilikom

¹⁸ P. TIJAN, 1931, 18, 44.

¹⁹ P. TIJAN, 1931, 18.

²⁰ P. TIJAN, 1931, 44.

Sl. 6. Gradski predjel Sv. Ambroz s označenim položajem austrougarskog rova
(izvor: privatna kolekcija Domines Peter)

radova na proširenju igrališta 70-ih godina prošlog stoljeća, pronađeno mnoštvo različitih nalaza vojne opreme i naoružanja iz razdoblja početka 20. stoljeća, koji se, po svoj prilici, mogu dovesti u vezu s aktivnostima austrougarske vojske.²¹ Moguće je pretpostaviti da su rovovi na "tenisu" bili izgrađeni na sličan način kao oni u Parku senjskih književnika i oni iznad gata sv. Ambroza, a pri njihovoj gradnji najvjerojatnije je korišten sivi vapnenački kamen dostupan nadohvat ruke, a eksploatiran na mjestu samog "tenis-igrališta" koje se smjestilo unutar depresije stare "kave", odnosno kamenoloma.²²

Zanimljivo je senjskim rovovima pridodati i podatak o postojanju rova na Vratniku koji spominje Ante Glavičić opisujući mjesto pokapanja devet poginulih "legionara" (pripadnici 392. njemačko-hrvatske divizije) koji su nakon krvavih bitki na Vratniku u travnju 1945. pokopani u "stari austrougarski rov, tzv. dekung iskopan oko 1916. pod današnjim motelom". Nepoznato je odakle potječe

²¹ Radovi su provedeni uz stalni arheološki nadzor, no šteta je da ta prilika nije iskorištena za detaljnije dokumentiranje objekta prije rušenja. Treba reći da tada nisu prikupljeni niti površinski nalazi među kojima su se mogli pronaći i dijelovi austrijskih pušaka i streljiva tipa *Mannlicher*, namotaja bodljikave žice, staklenih i porculanskih bočica, gumbova, potkova i drugih sitnih stvari koji su po svemu sudeći pripadali osobnoj opremi i naoružanju austrougarskih vojnika.

²² Ime starog tenis-igrališta sačuvalo se do danas u imenu "Tenis" koje se odnosi na igralište na zapadnim padinama brda Nehaj (A. GLAVIČIĆ, 1965, 304).

podatak o vremenu gradnje rova na Vratniku, na koji je način bio izgrađen i kako je izgledao jer su kasnijom gradnjom ceste uništeni tragovi vojne arhitekture.²³

Senjski rovovi u prostornom i povijesnom kontekstu

Iako se senjski rovovi nalaze u neposrednoj blizini luke i užeg središta grada, povijest tih objekata dosad nije pobuđivala veće zanimanje. Zbog toga se u ovoj raspravi pokušava odgovoriti na nekoliko temeljnih istraživačkih pitanja: koji je kontekst gradnje senjskih rovova, tko ih je koristio, kakva je bila njihova obrambena funkcija i postoje li tipološki slični objekti? Glavna karakteristika Prvog svjetskog rata je pozicijski način ratovanja s fortifikacijama u obliku rovova u kojima su suprotstavljene strane ukopane, a rovovi se ističu kao sinonim i tipično obilježje *Velikog rata* koji se često naziva i "rovovskim ratom". Već je spomenuta primjetna sličnost rovova u Parku i povrh gata sv. Ambroza u načinu i položaju gradnje, a može se pretpostaviti da su sličnosti dijelili i po oblikovanju unutrašnjosti. Povišena platforma (*fire step*) iznad razine hodne površine rova, dokumentirana u unutrašnjosti objekta u Parku senjskih književnika, uobičajena je karakteristika rovova u Prvom svjetskom ratu koja je vojniku omogućavala dosezanje položaja za otvaranje vatre. Po tome, kao i po presjeku rova i zakošenim zidovima u obliku slova V, rov u Parku senjskih književnika ne razlikuje se od uobičajenih formi glavnih borbenih ili streljačkih rovova (*fire trench*) koji su građeni duž prve linije bojišnice, neposredno uz prostor ničije zemlje, a profilom ukopa vrlo je sličan i standardiziranim formama gradnje rovova u zajedničkoj carskoj i kraljevskoj vojsci.²⁴ Drugačije okolnosti gradnje van aktivnog bojišta gdje je faktor vremena bitno manje izražen omogućile su formiranje solidnog vojnog objekta od trajnijeg materijala i izvedbu pokrova rova u formi armirane betonske konstrukcije.

Premda sadašnje stanje istraženosti poznaje mnogo različitih oblika austrougarskih fortifikacija i utvrda koji nastaju prije i za vrijeme Prvog svjetskog rata, senjskim rovovima nisu pronađene direktne analogije. Najbliži primjeri sličnih fortifikacija registrirani su na nekoliko lokacija u Hrvatskom primorju. Na sjeverozapadnoj padini brda Kotor u neposrednoj blizini Crikvenice nalazi se više rovova s puškarnicama koji se protežu padinom, a jedini podatak o gradnji rovova 1915. godine očuvan je kroz usmenu predaju.²⁵ Nekoliko stotina metara

²³ A. GLAVIČIĆ, 2000, 245.

²⁴ H. BAUER, 2018; *Anhaltspunkte für die Anlage von Kampfstellungen*, 1915, 5; 11. Za klasifikaciju rovova iz Prvog svjetskog rata usp. B. STICHELBAUT, 2009, 183–205; U. KOŠIR, 2017, 279–281.

²⁵ T. ROSIĆ, 2015, 45.

dalje, na sjevernoj padini Kotora, put vodi do platoa poduprtog suhozidom koji je možda formiran kao položaj topničke bitnice. Položaj vizualno korespondira s utvrdom Badanj na suprotnoj strani potoka Dubračine, koja je vjerojatno korištena i u Prvom svjetskom ratu, a zaravan uz utvrdu mogla je poslužiti za instalaciju topničkog naoružanja.²⁶ Spomenutim lokacijama može se pridružiti stijena Kuk iznad sela Podskoči čiji je istaknuti strateški položaj, prema kazivanju, iskorišten za gradnju betonskog platoa za smještaj topničke bitnice tijekom Prvog svjetskog rata.²⁷ Na prostoru prapovijesne gradine Sopalj iznad Dramlja nalaze se ostatci skromnih objekata, vjerojatno vojne namjene, koji bi također mogli pripadati Prvom svjetskom ratu. Pravokutnog i kružnog su tlocrta sa zidovima građenim od priklesanog kamenja djelomično povezanog žbukom, a tlocrtom i načinom gradnje razlikuju se od kasnijih fortifikacija iz Drugog svjetskog rata.²⁸ Na poluotoku Veles između uvale Tepli porat i Žrnovnica postoji neobična struktura vojne namjene koja je po gradnji vrlo slična rovu na položaju Bartolovo iznad Jadranova.²⁹ Osim položaja na crikveničkom i vinodolskom području, u kategoriju objekata sličnih tlocrta i načina gradnje od obrađenih klesanih blokova s nišama za smještaj streljiva uklapa se i ukopani rov na stjenovitom vrhu (82 m n. v.) povrh predjela Brkinac sjeverozapadno od Karlobaga, koji bi se, stoga, također mogao pripisati vojnom graditeljstvu Prvog svjetskog rata.

Prvotni plan Austro-Ugarske u predratnom razdoblju nije obuhvaćao formiranje obrane manjih luka, već se vojska opredijelila za utvrđivanje najvažnijih točaka na obali od globalnog interesa, poput glavnih luka – Pule i Boke Kotorske. Takav pristup slijedio je stav da će obala pojačanjem i organizacijom flote biti bolje zaštićena nego intenzivnim utvrđivanjem.³⁰ Ulazak u rat nametnuo je potrebu reorganiziranja sustava obrane pa se mnoge monumentalne utvrde, poput onih u Puli, izgrađene tijekom ranijeg razdoblja, dodatno fortificiraju, a uslijed izbijanja rata s Kraljevinom Italijom sustav obrane se širi novim utverdama i osmatračnicama.³¹

Gradnja senjskih rovova u Parku senjskih književnika i na predjelu Sv. Ambroz koji pokazuju velike sličnosti u arhitektonskim rješenjima vjerojatno je bila dio istih graditeljskih zahvata koji se najvjerojatnije događaju tijekom 1916.

²⁶ Priopćenje T. Rosić.

²⁷ T. ROSIĆ – S. ŠPALJ, 2019, 146

²⁸ T. ROSIĆ – S. ŠPALJ, 2019, 66–67.

²⁹ Priopćenje T. Rosić.

³⁰ M. MARTINOVIĆ, 2015, 150. (prema R. ROLF, 2011, 90).

³¹ D. TATIĆ – M. WERHAS, 2014, 29–30.

godine, a mogu se dovesti u kontekst reakcije na događaj koji godinu dana prije označuje prekretnicu u tijeku ratnih zbivanja. Naime, Londonskim ugovorom 1915. Kraljevina Italija napustila je Trojni savez, ušla u rat na strani Antante i objavila rat Austro-Ugarskoj Monarhiji. Takav prevrat označio je promjenu ravnoteže u pomorskom ratovanju na Jadranu, a donedavni saveznik preko noći je prerastao u prijetnju koja je izravno ugrozila pomorski promet i gradove na istočnoj jadranskoj obali. Iako se zbog bitne udaljenosti od bojišta ratna zbivanja nisu u velikoj mjeri odrazila na vojno-stratešku važnost Senja, njegov tranzitni karakter nije izgubio na značenju u kontekstu logističkih i drugih vojnih potreba jer je senjska luka, iako daleko od onog značaja koja je imala prije više desetljeća, još uvijek mogla pružiti osnovnu infrastrukturu za prihvat i distribuciju vojne opreme, oružja i ljudskih kapaciteta. Iz tog razloga opravdano je kronološki smjestiti i gradnju senjskih rovova na identičnim položajima starijeg pomorskog obrambenog sustava u trenutak kada su ponovno prevladale hostile okolnosti koje su potaknule organiziranje linije obrane u svrhu osiguranja zaštite od mogućeg pomorskog napada i sprječavanja daljnjeg prodora prema unutrašnjosti. Uključenjem Italije u rat na strani protivničke Antante zavladao je zabrinutost u cijelom Primorju izazvana mogućnošću talijanskog napada s mora, ali i činjenicom da je većinu postrojbi Austro-Ugarska koncentrirala na već aktivnim bojištima, dok je na Jadranu zadržala samo neophodan broj postrojbi s malim brojnim stanjem. Slijedom toga, i rovove na Vratniku, kao i druge registrirane položaje u Hrvatskom primorju za koje je moguće pretpostaviti da potječu iz Prvog svjetskog rata – rovove, topničke bitnice ili osmatračnice, moguće je povezati sa senjskih fortifikacijama, a njihov nastanak dovesti upravo u kontekst organizacije pojasa obrane većih naseljenih mjesta, luka i strateških prometnih koridora.

Premda se radi o skromnoj fortifikacijskoj gradnji, senjski rovovi s puškarnicama mogli su pružiti osnovni zaštićeni prostor nekoj vojnoj jedinici koja je bila povjerena zadaća održavanja straže i kontrole, a nije u potpunosti isključeno da je pojas obrane uključivao i topničke baterije. Primjer razmjerno dobro istraženih austrougarskih fortifikacija u Puli pokazuje da su gradnja i korištenje obalnih utvrda u funkciji pomorskog sustava obrane glavne mornaričke luke bili pod upravom i zapovjedništvom kopnene vojske.³² Iako je neobično da o gradnjama senjskih rovova i drugih sličnih primjera u Hrvatskom primorju nema podataka u arhivskim dokumentima, a većina informacija dolazi od usmenih kazivanja i predaja, gradnju je vjerojatno financirala vojna vlast, a dijelom je možda potpomognuta i drugim izvorima. U potrazi za mogućim jedinicama koji

³² D. TATIĆ – M. WERHAS, 2014, 30.

Sl. 7. Vojnici s osobljem bolnice Crvenog križa ispred ulaza u zgradu "Verein"
(izvor: privatna kolekcija Domines Peter)

su takve objekte koristili nameću se pučko-ustaška zapovjedništva koja su, kao trećelinjske postrojbe, okupljala rezerviste domobranskih jedinica, odslužene vojnike starijih godišta i vojnike mlađih godišta bez završenog vojnog roka. Ustrojavala su se proglašenjem opće mobilizacije i isključivo su djelovale na prostoru ozemlja gdje im je temeljna zadaća bila osiguranje komunikacija i važnijih objekata. Između 1914. i 1918. nosila su oznake pripadajućih domobranskih pukovnija, a Kotar Senj pripadao je pod pučko-ustaško zapovjedništvo u Karlovcu i popunjavao je 26. pučko-ustašku pukovnicu.³³

Gradnja rova unutar gradskog parka na perifernom dijelu luke u jeku Prvog svjetskog rata usporit će njegovu transformaciju iz vojnog u urbani prostor započet na prijelazu stoljeća, a koncentriranje vojnih jedinica revitalizirati njihovu nekadašnju vojnu funkciju s kraja 18. stoljeća povezanu s formiranjem topovske bitnice "Sv. Marije od Arta". Slična dinamika prostornog razvoja vrijedi i za fortifikacije na sv. Ambrozu, a odabir mjesta pokazuje da se strateški položaji prethodno razvojačenih topovskih bitnica raspoređenih na ključnim točkama na nasuprotnim stranama zaljeva, postavljeni na način da flankirnom vatrom pokrivaju pristup, ponovno militariziraju gradnjom novih oblika fortifikacijskih

³³ N. TOMINAC, 2015, 12; T. ROSIĆ, 2015, 55.

objekata koji na istim mjestima nastavljaju iste obrasce strategije zaštite i obrane luke. U početnim godinama rata širi prostor civilnog "tenis-igrališta" smještenog u depresiji kamenoloma na zapadnim obroncima Nehaja također je rekviriran za vojne potrebe, ali zbog nedovoljno podataka gradnju rovova nije moguće sa sigurnošću dovesti u kontekst nastanka drugih fortifikacija pa ostaje otvorena mogućnost da su "šančevi" na toj lokaciji izgrađeni iz nekog drugog razloga.³⁴

Odsustvo arhivskih podataka upozorava na neophodni oprez pri podcrtavanju zaključaka, ali i ostavlja dovoljno prostora na iznošenje mogućih pretpostavki oslanjajući se na skromno činjenično stanje. Dublja pretraga teže dostupnih arhivskih dokumenata možda bi u potpunosti razjasnila kronološki i povijesni kontekst gradnje rovova, svrhu i vrijeme njihova korištenja i uključene vojne jedinice. Nepoznata je daljnja funkcija rovova u poslijeratno doba, no teško je pomisliti da su dostupni vojni objekti s kvalitetnom infrastrukturom ostali neiskorišteni nekoliko desetljeća kasnije kada je Senj ponovno uključen u sukobe globalnih razmjera koji će se ovog puta u mnogo većim razmjerima odraziti u ljudskim gubitcima i materijalnoj šteti.

Umjesto zaključka - prijedlog obnove rova u Parku senjskih književnika

U kompleksnoj stratigrafiji fortifikacijskog graditeljstva koja svjedoči o vojnoj važnosti koju je Senj imao u prošlosti, austrougarski rov u Parku senjskih književnika ostao je posljednji sačuvani segment sloja austrougarske ratne arhitekture iz razdoblja Prvog svjetskog rata. Nažalost, iako se radi o gradnji koja je vidno vojnog karaktera i kao takva poznata senjskoj javnosti, dosad nisu postojale inicijative da se ona podrobnije istraži ili da iskoristi njezin potencijal kao sastavnog dijela Parka senjskih književnika. Premda u razmjerno dobrom stanju očuvanosti, već dulje vremena rov je zapušten, prepušten propadanju i nema naznaka konkretnog plana za njegovu zaštitu, obnovu i razvoj modela primjerene upotrebe za kulturne, znanstvene ili turističke svrhe.

Široki spektar različitih načina vrednovanja potencijala baštinskog resursa može omogućiti transformaciju vojne kulturne baštine u polugu koja će poduprijeti održivi razvoj lokalnih zajednica. Fortifikacije iz recentnih konflikata danas su često zaboravljena, degradirana, a nerijetko i izgubljena baština čije ponovno otkrivanje, očuvanje i oživljavanje može biti potaknuto različitim

³⁴ U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu pohranjeno je arhivsko gradivo Vojnograđevinskog odjela 13. zbornice (HR-HDA-466) koje sadrži dokumentaciju i nacрте vezanu uz izgradnju i popravak vojnih i civilnih objekata koji su služili u vojne svrhe tijekom Prvog svjetskog rata. Međutim, uvidom u spise nisu pronađeni dokumenti vezani uz gradnju fortifikacija u Senju.

razlozima, poput njegovanja povijesnog značaja ili memorijalne vrijednosti, popunjavanja praznina parkova, nenaseljenih predjela ili napuštenih objekata ili primjerice, stavljanja u službi različitih institucija ili kreiranja novih mjesta okupljanja društvenog života koji mogu privući kreativne misli i unijeti raznolike sadržaje u turističku ponudu.³⁵ Daljnje prepuštanje propadanju koje bi dovelo do postupnog urušavanja ili pak bilo kakvo pomišljanje na uklanjanje nisu opcije koja bi se u kreiranju buduće sudbine rova u Parku senjskih književnika uopće mogle razmatrati. Vrijednost objekta koja proizlazi iz činjenice da je to posljednji trag austrougarskih vojnih gradnji u Senju koji je i dan danas ostao u relativnom solidnom stanju, izuzet od mnogih kasnijih gradnji ili adaptacija koje su česte kod takvih objekata, zahtijeva zaokret dosadašnjeg stava zanemarivanja u pravcu poticanja svijesti na očuvanje takve baštine, promišljanje o primjerenom stupnju zaštite, a potom i raspravu o načinima obnove i mogućnostima valorizacije.

Spomenik rata trebali bismo promatrati kao dokument vremena i zbivanja koji je izgubio svoju nekadašnju funkciju koja je ostala zapisana u njegovoj slojevitoj strukturi, ali zbog svoje povijesne vrijednosti traži estetsku, prostornu i oblikovnu valorizaciju koja prati put njegove integracije u aktivni život zajednice što se smatra najboljim načinom za njegovu zaštitu. Postupak obnove obuhvaćao bi temeljne zahvate vezane uz sanaciju vanjskog dijela (uklanjanje vegetacije, uređenje okoliša, otvaranje puškarnica, obnova autentičnih vratnica itd.) te primjereno i sadržajno uređenje unutrašnjosti rova pazeći da minimalna decentna rasvjeta ne narušava doživljaj mračnog ambijenta osvijetljenog otvorima puškarnicama, kao vizualnog efekta koji izravno prenosi autentično iskustvo rovovskog rata. Ispunjavanjem tih faktora zadovoljili bi se uvjeti njegova očuvanja, a ujedno i kreiranja reprezentativnog prostora koji se primjerenim pristupom, razradom načina i strategije upravljanja i kontinuiranim održavanjem može staviti u službu društvenog života i organizacije različitih izložbi ili umjetničkih i kulturnih događanja, po uzoru na brojne slične primjere uspješne valorizacije fortifikacijske baštine u Europi. Pritom, nezaobilazna je razrada i praćenje stručnih smjernica koje će proces obnove, način prezentacije i buduću namjenu uskladiti s povijesnim aspektom poštujući njegove arhitektonske i druge vrijednosti jer bilo što drugo može odvesti čitav postupak u sferu neželjenog diletantizma i nestručnosti, a naposljetku uzrokovati i nesvjesno uništavanje objekta.³⁶

³⁵ Usp. M. JANSEN-VERBEKE – W. GEORGE, 2015.

³⁶ Topovske baterije na Artu i na Sv. Ambrozu koje su se sastojale od 26 teških željeznih topova rasformirane su 1857. godine, a topovi su ugrađeni kao stupovi za vezivanje u senjsku obalu. Nedavno je pokrenuta realizacija davno predložene ideje njihova vađenja i uređenja (A. GLAVIČIĆ, 1965, 304; M. HUDEC, 2001, 150).

Jedna od temeljenih vrijednosti fortifikacijske baštine vezana je uz memorijalnu praksu izgradnje i čuvanja sjećanja na rat i žrtve rata. Kao i svaka fortifikacija – gradobran, bunker ili utvrda, koja je proizvod sukoba i ratovanja, tako i rov u Parku kao "neprimjetni nijemi betonski hram boga Marsa"³⁷ podsjeća na neslavnu i neželjenu povijest nasilja. Težnja spriječiti da se ta povijest ponovi važan je dio edukativne naravi memorijalnosti koji odražava antiratnu misao "učenja iz tamne prošlosti". Zajednička europska kultura sjećanja na žrtve traumatičnog ratnog razdoblja naglo je oživljena u prigodi stogodišnjice početka Prvog svjetskog rata (1914. – 2014.) koja je dosegla veliki odjek u različitim komemorativnim događanjima na razini mnogih hrvatskih gradova, kao i europskih država-sudionika. Unutar lokalne zajednice, u svjetlu te značajne obljetnice, propuštena je prilika da se podsjeti na gotovo zaboravljenu žrtvu ljudi s ovog prostora koji su kao dio zajedničke carsko-kraljevske vojske sudjelovali u *Velikom ratu*, a do današnjih dana nisu primjereno komemorirani. Otvoreno je pitanje zašto je ostavljena praznina na plohi koja je možda zamišljena kao mjesto prigodnog teksta, no sama ploča potiče na promišljanje da bi se spomenuta stradanja također trebala spomenički obilježiti, a mjesto rova – "spomenika rata u zelenoj oazi mira" čini se i više nego prigodnim za realizaciju takve geste opće civilizacijske vrijednosti.

Razmatranja o budućoj sudbini austrougarskog rova svakako moraju biti sastavni dio promišljanja o revitalizaciji Parka senjskih književnika koji zahtijeva cjelovito arhitektonsko i hortikulturno uređenje. Obnovom rova formirala bi se atraktivna i prepoznatljiva lokacija koja bi pratila ideju restauracije senjskih obalnih bitnica u kontekstu narativa o intrigantnoj vojnoj povijesti parka, a uz druge primjere senjske fortifikacijske arhitekture, poput obrambenih zidina i utvrda, gradskog Kaštela, tvrđave Nehaj kao stožerne točke senjske ratne povijesti, ali i mnogih drugih zasad još uvijek nedovoljno obrađenih primjera fortifikacija iz Drugog svjetskog rata, nadopunjavala bi i zaokruživala povijesnu sliku grada u kojoj takvi spomenici, uz razrađenu strategiju cjelovite i sustavne valorizacije, upravljanja i održivosti, mogu biti značajan faktor u razvoju kulturnog turizma koji se, među ostalim, može temeljiti upravo i na oživljavanju skrivenih potencijala zaboravljene vojne baštine.

³⁷ A. GRGIĆ, 2014, 210.

*Literatura*³⁸*I. Izvori*

Anhaltspunkte für die Anlage von Kampfstellungen, Wien, 1915. (URL: <https://www.heeresgeschichten.at/infanterie/stellung/stellungsbau1.pdf>)

Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Vojnograđevinski odjel 13. zborna, Opći spisi

II. Knjige i članci

Vlado BOŽIĆ, Podzemni bunker u parku Nehaj u Senju, *Senjski zbornik*, 38, Senj, 2011, 383–398.

John CARMAN, *Archaeologies of Conflict*, London, 2013.

Maria del CARMEN ROJO ARIZA, Mjesta sukoba kao baština, *Informatica museologica*, 42, 2011, 31–35.

Ante GLAVIČIĆ, Kulturno-povijesni vodič po Senju, *Senjski zbornik*, 1, Senj, 1965, 264–314.

Ante GLAVIČIĆ, Izvadci iz zapisnika grada Senja iz 1872., *Senjski zbornik*, 21, Senj, 1994, 211–238.

Ante GLAVIČIĆ, Mjesta pogibije i pokapanja vojnika tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća na području starih općina Vratnika, Krasna i Svetog Jurja (II. dio), *Senjski zbornik*, 27, Senj, 2000, 241–280.

Antonio GRGIĆ, Bunker Podravine: fortifikacijski kompleksi koje je potrebno zaštititi, *Podravski zbornik*, 40, 2014, 208–210.

Željko HOLJEVAC, Lika i Senj 1914. između rata i mira, *Senjski zbornik*, 41, Senj, 2014, 329–348.

Mladen HUDEC, Senjski topovi, *Senjski zbornik*, 28, Senj, 2001, 139–151.

Myriam JANSEN-VERBEKE – George WANDA, Memoryscapes of the Great War (1914-1918). A paradigm shift in tourism research on war heritage, u: *Via Tourism Review*, 2/8, 2015.

Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Poteškoće oko osnivanja podružnice Crvenog križa u Senju 1914. godine, *Senjski zbornik*, 41, Senj, 2014, 349–380.

Uroš KOŠIR, Potencijal arheologije prve svetovne vojne na območju soške fronte, *Arheo*, 29, 2012, 53–64.

Uroš KOŠIR, Arheologija in prva svetovna vojna, *Apokalipsa*, 185/186, 2014, 102–128.

Uroš KOŠIR, *Arheologija soške fronte*, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2017. (doktorska disertacija)

Attilio KRIZMANIĆ, *Pulska krana. Pomorska tvrđava Pula: fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja*, Pula, 2009.

³⁸ Zahvale se upućuju Tei Rosić iz Muzeja grada Crikvenice na saznanjima o vojnim objektima iz razdoblja Prvog svjetskog rata na širem crikveničkom i vinodolskom području i Urošu Koširu na korisnim podatcima o tipologiji rovova.

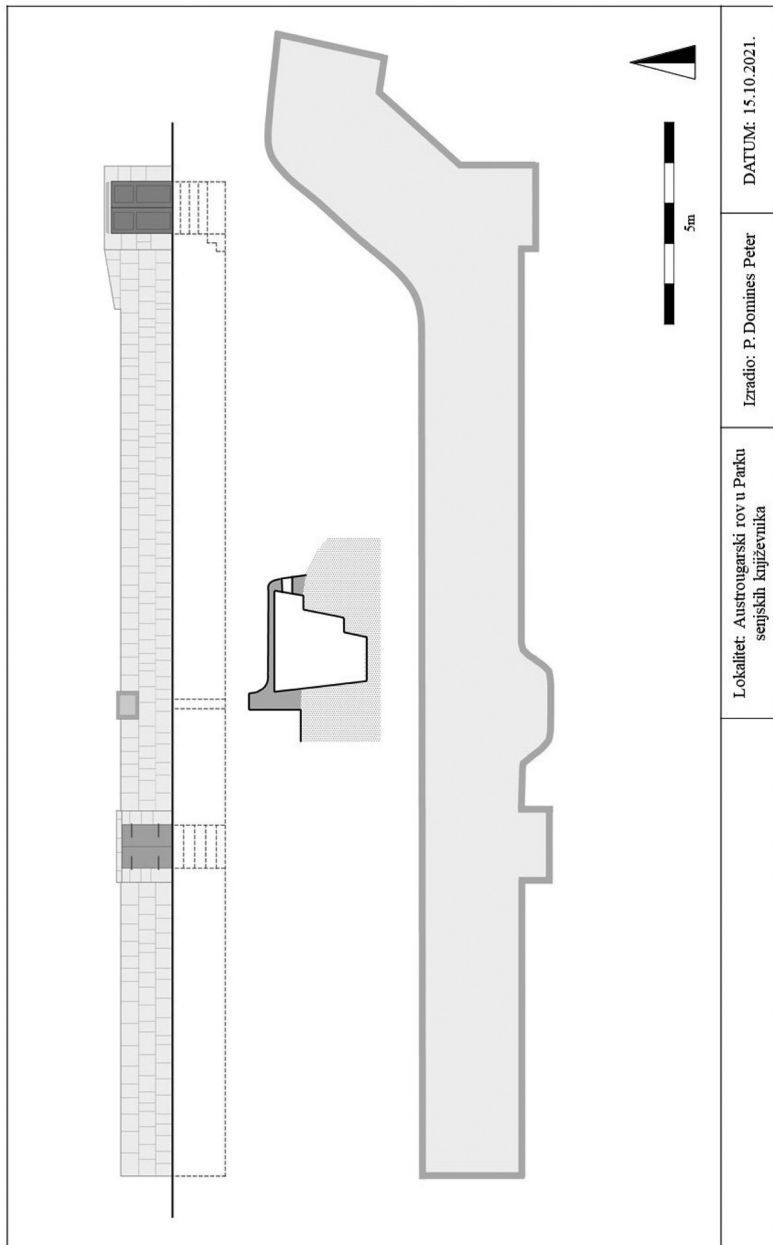
- Manuel MARTINOVIĆ, Austrougarske utvrde u Hercegovini Obrambena crta: Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac (*die zweite linie*), *Hercegovina*, 26(1), 2015, 215–250.
- Zofia MAVAR, Međunarodna radionica arhitekture fortifikacija – rezultati i iskustva, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 40, Zagreb, 2016, 186–202.
- Rudi ROLF, *Festungsbauten der Monarchie Die k.k.- und k.u.k. - Befestigungen von Napoleon bis Petit Trianon, eine typologische Studie*, Middelburg, 2011.
- Tea ROSIĆ, Ratna svakodnevica u kotaru Crikvenici, u: *Zaboravljeni rat 1914-1918.*, Muzej Grada Crikvenice, 2015, 43–56.
- Tea ROSIĆ – Stjepan ŠPALJ, *U mreži puteva*, Muzej Grada Crikvenice, katalog izložbe, 2019.
- Nicholas SAUNDERS, Excavating memories: archaeology and the Great War, 1914–2001., *Antiquity*, 76, 2002, 101–108.
- Nicholas SAUNDERS, *Beyond the Dead Horizon: Studies in Modern Conflict Archaeology*. Oxford, 2012.
- John SCHOFIELD, *Aftermath: Readings in the Archaeology of Recent Conflict*, 2009.
- Birger STICHELBAUT, *World War One aerial photography: An archaeological perspective*, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte (doktorska disertacija)
- Danijel TATIĆ – Mario WERHAS, *Fortifikacijski sustav Pule, Štinjanska skupina utvrda*, Zagreb, 2014.
- Pavao TIJAN, *Senj, kulturno historijska šetnja gradom po priloženom tlocrtu*, Zagreb, 1931.
- Nikola TOMINAC, Ličani u "Velikom ratu", Zimska bitka za Karpate, siječanj – travanj 1915., *Senjski zbornik*, 42-43, Senj, 2016, 489–524.
- Nikola TOMINAC, Austrougarska vojska i stanovnici Vinodola u Prvome svjetskom ratu, u: *Zaboravljeni rat 1914-1918.*, Muzej Grada Crikvenice, 2015, 9–25.
- Max VAN DER SCHRIEK, Archaeological Research and Heritage Management on Second World War conflict sites in the Netherlands, conference proceedings: *Fields Of Conflict*, 2016, Dublin, Ireland, 1–12.
- Melita VILIČIĆ, Povijesno-urbanistički razvoj Senja, *Senjski zbornik*, 1, Senj, 1965, 94–110.
- Melita VILIČIĆ, Arhitektonski spomenici Senja, *Rad JAZU*, knj. 360, Zagreb, 1971.
- Melita VILIČIĆ, Senjski kaštel – obnova i namjena, *Senjski zbornik*, 13, Senj, 1988, 71–76.
- Melita VILIČIĆ, Izgled Senja i senjskih zidina u doba uskoka, *Senjski zbornik*, 15, Senj, 1988, 77–89.

III. Internetski izvori

- Hailey BAUER, *Life in the Trenches — Trench Warfare in WWI, Structure and Design of Trenches*, 2018, URL: https://medium.com/@bauer_h/life-in-the-trenches-trench-warfare-in-wwi-b9a3bca77b1 (2022-1-21)

PRILOG

Prilog 1. *Nacrtna dokumentacija rova u Parku senjskih književnika (P. Domines Peter)*

THE FORGOTTEN TEMPLES OF THE GOD MARS: THE ARCHAEOLOGY OF THE GREAT WAR ON THE EXAMPLE OF THE AUSTRO-HUNGARIAN TRENCHES IN SENJ

Summary

In the shadow of numerous works that investigate the history of Senj in the 20th century stands the fact that the period of the First World War has remained a relatively neglected and poorly treated topic that has not yet sparked historiographic interest to a satisfactory level. The lack of local archival materials and insufficiently studied and published other sources stand out as fundamental problems that a researcher of this period is faced with. However, although wars as an indispensable part of history are continuously documented in historical sources, an important part of the information that was not written down on paper has remained stored in material traces, the correct interpretation of which through the discourse of relevant theoretical frameworks can offer an important contribution to the analysis and reconstruction of various aspects of war and warfare. Modern archaeological discipline that is focused on the study of the material remains from a conflict, developing new research methods that allow a better understanding of war events, is called conflict archaeology. An important part of the focus of conflict archaeology is represented by the remains of fortifications whose appearance is not exclusively related to battlefields.

The paper presents a hitherto unknown segment of Senj's military heritage, which refers to the trenches that the Austro-Hungarian army built during the First World War in the Park of Senj Writers, in the area of St Ambrose and around the tennis court on Nehaj hill. On the basis of field prospecting, the processing of written data and consideration of similar examples, the historical, spatial and chronological context of the creation of fortifications is discussed, and on the example of the trench in the Park of Senj Writers, its cultural and historical importance is evaluated as the last and excellently preserved example of military architecture of the First World War in Senj. Consequently, the need to preserve and protect the building is highlighted and a dialogue is opened about the possibilities and requirements of its restoration and valorisation.

Keywords: archaeology of conflicts, fortifications, Senj, First World War, military heritage